

մը (Համապատում) կը մշակէր Լոյսի մէջ, եւ գրաքննիչը գիտէր թէ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքն էր Բննասէրը, անգամ մը ջնջեց անոր յօդուածին մէջէն թագաւորազն... աւետարանական բառը, դիտել տալով ինձ, թէ ատիկա կրնար մեկնուիլ Գահաժառանգին (Եռսուֆ Իգէտտին Էֆ.) եւ կամ կայսերազուն իշխաններու վրայ... Այսչափ ծիծաղելի եւ այսչափ ըմբոստացողիչ էր համարեան գրաքննութիւնը Կ. Պոլսի մէջ՝ 1908էն յառաջ: Եւ ես, այս պայմաններու մէջ, արդէն հրաշք մըն էր որ կրնայի հայերէն թերթ մը հրատարակել, բայց միթէ կարելի էր այդ թերթին մէջ խօսիլ Ընդդէմ Տաճկաց գրուած գիրքի մը գոյութեան մասին, կամ ուսումնասիրութեան նիւթ ընել զայն: Ուստի՝ հրաժարեցայ Ընդդէմ Տաճկաց հրատարակելու առաջադրութենէն, սպասելով լաւագոյն ժամանակներու... որք սակայն չեկան:

Տաթեւացիին Ընդդէմ Տաճկացը գտնելէ եւ ուսումնասիրելէ ետքը, ծրագրեցի ոչ միայն հրատարակել զայն, իբրեւ բնագիր, այլ նաեւ Հայ Մատենագրութեան մէջ, Տաթեւացիէն յառաջ եւ յետոյ, Իսլամի եւ տաճկութեան մասին բոլոր գրուածները պրպտել, հաւաքել, դասաւորել եւ հրատարակել քննական մեթոտով: Իմ ծանօթութեան սահմանին մէջ, այս ծրագրով, հայերէն ու եւ է հրատարակութիւն եւ ուսումնասիրութիւն չէ եղած դեռ Իսլամի մասին¹:

Այն ատեն՝ այսպիսի աշխատութիւն մը կարելի որ պէտք մը կը թուէր ինձ, որովհետեւ դիտած էի որ Հայ Ժողովուրդը, նոյն իսկ տարրական կերպով, շիտակ գաղափար մը չունէր Իսլամի մասին, որ կ'իշխէր իր վրայ՝ Թուրք կառավարական կազմակերպութեամբ եւ օրէնսդրական դրութեամբ (Շէրիատ): Կը խորհէի թէ Օսմանեան Մէշրութիյէթի (Սահմանադրական կարգուսարք) հռչակումէն ետքը՝ Թուրքեր եւ Հայեր այլեւս ազատ դրօշի մը ներքեւ, պէտք ունէին զիրար լաւ հասկնալու, եւ իմ համեստ աշխատութիւնս այդ տեսակէտէն ալ կրնար օգտակար ըլլալ Թուրքիոյ հայութեան: Եւ սակայն կարելի չեղաւ ծրագրիս գործադրութիւնը. վասն զի նախ Դպրեմանքի վերատեսչութեան եւ ապա

Անկիւրիոյ Առաջնորդութեան պաշտօններս արգելք եղան ծրագրուած աշխատութիւնը յառաջ տանելու: Ասոնց վրայ աւելցաւ առողջութեանս վատթարացումը, որուն դարման մը գտնելու համար անցայ Եւրոպա եւ Ամերիկա (1914), ուր մնացի աշխարհաւոր Մեծ Պատերազմի հետեւանքով, մինչեւ 1922, երբ առաջին անգամ եկայ Երուսաղէմ, եւ օգտուեցայ Ս. Յակոբայ Մատենադարանի ճոխութենէն՝ գործադրելու համար այս ուսումնասիրութեան ծրագիրը:

Բայց այս անգամ պէտք էր որ նորէն սկսէի գործի: Վասն զի ամբողջ Մատենադարանս, հետեւաբար եւ Իսլամի ուսումնասիրութեան վերաբերեալ բոլոր գիրքերս եւ նոտերս, մնացած էին Անկիւրիա, երբ մեկնեցայ անկէջ 1913ին: Այժմ ոչ եւս են թէ իմ անձնական Մատենադարանս եւ թէ Անկիւրիոյ Կարմիր Վանքին թանկագին Մատենադարանը (Չեռագիրներունը մանաւանդ) եւ բոլոր հնարժէք հարստութիւնները... Բարեբախտաբար քովս էր Ընդդէմ Տաճկացը, զոր ընդօրինակել տուած էի Շահպաղեան Յակոբ Վարդապետի, թէեւ այդ ընդօրինակութիւնը բանի չձառայեց. որովհետեւ Ս. Յակոբայ Մատենադարանին մէջ գտնուած Գիրք Հարցմանցներ մատենագրական եւ բանասիրական նոր երեւոյթներու առջեւ դրին զիս:

Նախ Ս. Յակոբայ Չեռագիրներուն մէջ գտայ տասնեակ մը եւ աւելի Հարցմանց Գիրքեր, որոնց մէջ թիւ 1155, թիւ 1546 եւ թիւ 827 օրինակներ մասնաւորապէս հետաքրքրական էին:

Թիւ 1155ը, որ գրուած է 1413ին, այսինքն՝ Գր. Տաթեւացւոյ մահէն (1410 կամ 1411) 2—3 տարի ետքը՝ ընտիր օրինակ մըն է, լիակատար, այնպէս ինչպէս որ Տաթեւացին խմբագրած է զայն:

Թիւ 1546ը, գրիչ, տեղ, ժամանակ անծանօթ, բայց նոյնչափ հին, այսինքն ժ.Գ.—Ժ.Ե դարու գործ, տեղ տեղ համառօտ եւ կրճատ, շատ հետաքրքրական օրինակ մը, մասնաւորապէս Ընդդէմ Տաճկաց վերաբերութեամբ:

Թիւ 827ը, վերոյիշեալ երկու Չեռագիրներու միջեւ կը բռնէ միջին տեղ մը. այսինքն՝ ոչ լիակատար է թիւ 1154ի պէս, ոչ ալ համառօտ կամ կրճատ՝ թիւ 1546ի նման: Այս ալ՝ Ժ.Ե.—Ժ.Զ դարէն:

Արդ՝ բոլորովին մէկգի նետեցի Շահպաղեանի ընդօրինակել տուածս, որ պարզ ընդ-

¹ Միայն Գ. Պ., Մխիթար Անեցւոյ Պատմութեան վերջը, իբրեւ Յաւելուած, բնագրական նշանութեամբ հրատարակեց (1879, Ս. Պետերբուրգ) Վարդանի, Սամուէլ Անեցւոյ — այն ատեն դեռ գրագիր —, Կիրակոսի, Մ. Կաղանկատուանցւոյ եւ Թ. Արծրունիի գրուածները Մահմետ Ժազման մասին՝ վերաբերութեամբ նոյն ինքն Մ. Անեցւոյ վերջին գլուխներուն (իւր, իզ, իւ եւ այլն), որոնք նու իբրեւած են Մահմետի եւ Իսլամի:

Անշուշտ շատ ցաւալի եւ միանգամայն շատ ալ ուշագրաւ է այսպիսի ջատագովականներուն խայթիչ ոճը: Բայց ասիկա Տաթեւացւոյն գրչին յատուկ երեւոյթ մը չէ. — վիճաբանական գրուածներ, որ լիզուէ ալ եղած ըլլան, կը ցայտեցնեն երգիծող կամ խայթող ոգի մը, որ կը բղխի ոչ միայն ջատագովներու հմտութեան եւ գիտութեան յաւակնութիւններէն, այլ նաեւ իրենց ուղղափառութեան չափազանց ջերմեռանդութիւնէն:

Տաթեւացւոյն Հարցմանց Գիրքը ամէնէն շատ ընթերցանական եւ շրջաբերուած միջնադարեան գործ մըն է: Հայ եկեղեցականն ու հայ աշխարհականը հաւասարապէս՝ Հարցմունքը իրենց անթին տակ, ատոր ոճով ու ատոր ապացոյցներով բանակնիւններ ըրած են, ինչպէս Հրէից Նոյնպէս Տաճկաց հետ, ինչպէս նաեւ հերձուածներու եւ դաւանաբանական խնդիրներու շուրջը:

Բայց Թուրք-Իսլամի մոլեռանդութիւնը անողորմելի էր: Իսլամի հիմնադրին եւ Փէյղամբէրին, ինչպէս նաեւ Հազրէթի Ալիին թոյլատու ոգին հանդէպ ֆրիստոնէութեան, մոռցուած իրողութիւններ էին Թուրք-Իսլամութեան համար, մանաւանդ Ննիչէրիներու ահաբեկիչ շրջանին: Անոնք Զուրանը շիտակ հասկնալու կարողութենէն ալ զուրկ էին: Մէկ կողմէն, ցեղային գերազանցութեան մը անորակելի յաւակնութիւններով փրացած, արհամարհանքով կը նայէին ոչ-իսլամներուն վրայ. միւս կողմէն, կրօնական անզուսպ մոլեռանդութեամբ մը արբշիւ, Կեսալքըներ միայն կը տեսնէին ֆրիստոնէաներու վրայ: Հայոց վիճակը շատ փափուկ էր այս պայմաններու մէջ՝ հանդէպ իսլամ Թուրքութեան, եւ ճիշդ այս է պատճառը որ երբ Կ. Պոլսի գրասէր Պատրիարք՝ Յովհանէս Կոլոտի հրամանաւ լոյս տեսաւ Տաթեւացւոյն Հարցմանց Գիրքը, 1730ին, մեծ հեռատեսութեամբ զանց առնուեցաւ Ընդդէմ Տաճկաց մասին տպագրութիւնը, որ այնքան անձեղ եւ ամէն կասկածէ վեր ու գաղտնամտութենէ զերծ, զուտ ջատագովական գրուած մըն էր ֆրիստոնէութեան տեսակէտէն¹:

Եւ այսօր, երբ քսան տարի յառաջ, մասնաւոր հետաքրքրութեան մը հետեւանքով գտնուած այդ գրուածը կը վստահիմ Հանդէս

Ամսօրեայի էջերուն, տեսակ մը հպարտութիւն կը համակէ զիս, մտածելով որ Միջին դարուն, հայաստանեայց եկեղեցւոյ Մեծ վարդապետներէն մէկը կարող եղած է, իր հմտութեան եւ ծանօթութեան սահմաններուն մէջ, գիրք մը գրել Խաչարի վրայ, լուսաւորելու համար իր ժողովրդեան զաւակները կրօնական այն գրութեան մասին, որմէ շրջապատուած էին. դրութիւն մը, որ այնքան աղետալի ու արկնոտ դեր մը պիտի խաղար աշխարհի պատմութեան մէջ, լծորդուելով պետական մեքենականութեան մը (Օսմանեան կամ Թուրք), մասնաւորապէս Հայոց վերաբերութեամբ, այն ալ՝ քսաներորդ դարու լոյսերուն տակ, եւ Եւրոպայի ու Ամերիկայի ֆրիստոնէայ մեծազօր եւ հզօր պետութեանց աչքերուն առջեւ:

Խաչարի հայ Մատենադարանի մէջ ուսումնասիրութիւնն ուրեմն, իբրեւ առաջին եւ շատ համեստ ձեւնարկ, ինքնին նորութիւն մըն է՝ Հայ Մատենադարութեան բոլորովին անկոխ մէկ մարզին վրայ. եւ ես վստահ եմ որ հայագիտական աշխարհի մէջ հետաքրքրութիւն պիտի արթնցնէ այս նիւթը, թելագրելով անդրագոյն հետազօտութիւններ:

Այս գործը բաժնուած է երեք մասերու, հետեւեալ կերպով:

Առաջին Մասն է այս, որ կը պարունակէ Տաթեւացւոյն Ընդդէմ Տաճկացը:

Երկրորդ Մասը պիտի բաղկանայ Տաթեւացիէն յառաջ եւ ետքը՝ Իսլամի մասին հայերէն գրուածներու քննական հաւաքածոյի մէջ:

Երրորդ Մասը պիտի ըլլայ արդիական ուսումնասիրութեանց տուիքներուն վրայ նոր գրուած մը Խաչարի մասին՝ իմ կողմէն:

Երուսաղեմ, 1925, Մարտ:

ԲԱՐԴԷՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

¹ Միեւնոյն հեռատեսութեամբ կրճատուած եւ զանց առնուած են, հայ պատմութեանց հրատարակութիւններու մէջ, Մահմետի ծագման մասին գրուած տեղեկութիւններ, ընդդէմ վեհապետի, ընդդէմ Կ. Պոլսի: